

Т. С. Кириченко,

Київський національний лінгвістичний університет, м. Київ

ТРАКТУВАННЯ ТЕРМІНУ «ДИСКУРС» У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Стаття присвячена розгляду еволюції терміну «дискурс», також у статті розглядаються основні проблеми розуміння цього поняття, яке залишається в центрі уваги сучасних наукових дискусій та робиться висновок про перспективи дослідження даного поняття.

Ключові слова: дискурс, текст, мовлення, речення, форма, функція, структура, діалог, комунікативна ситуація, екстралінгвістичні фактори, прагмалінгвістика.

Статья посвящена рассмотрению эволюции термина «дискурс», рассматриваются основные проблемы понимания этого понятия, которое остается в центре внимания современных научных дискуссий, делаются выводы о перспективах исследования данного понятия.

Ключевые слова: дискурс, текст, речь, форма, функция, структура, диалог, коммуникативная ситуация, экстралингвистические факторы, прагмалингвистика.

The article is devoted to the evolution of discourse, it elucidates the notion of discourse, which is the centre of scientific discussion nowadays, shows the prospects for the further study of this notion.

Key words: discourse, text, speech, form, function, structure, dialogue, communicative situation, extralinguistic factors, pragmalinguistics.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день поняття дискурсу є одним з основних понять лінгвістики, що досліджується у рамках прагмалінгвістики, когнітивної лінгвістики, лінгвістики тексту та ін. Більше того, термін «дискурс» можна назвати центральним у лінгвістиці, адже він не є тільки теоретичним. Це досить складне комунікативне явище, яке поєднує екстралінгвістичні фактори та елементи когніції. Поряд з цим не існує єдиного загальноживаного визначення цього поняття, комплексного підходу до цього явища, адже різні науковці пропонують свої трактування поняття «дискурсу», що обумовлює **актуальність** нашого дослідження. **Мета цієї статті** – дослідити еволюцію терміну «дискурс» та проаналізувати різноманітні підходи до визначення цього поняття. **Об'єктом** дослідження виступає термін «дискурс», а **предметом** дослідження є його трактування в сучасній лінгвістичній літературі.

Незважаючи на те, що Т. А. ван Дейк пропонує досліджувати дискурс починаючи з античних трактатів з етики та риторики, проте М. Л. Макаров [12, с. 72] вважає, що сучасне дослідження дискурсу розпочалося з 60-х років ХХ століття. Початок теорії дискурсу лежить у працях російських формалістів (дослідження морфології російської казки В. Проппа), у дослідженнях мовного вживання німецької лінгвістичної школи П. Хартмана та П. Вундерліха, у функціональному структуралізмі Ферса, у соціолінгвістичному аналізі комунікації американських лінгвістів Е. Щеглофа та Х. Сакса, антропологічних дослідженнях Дж. Гамперца, у логіко-семіотичному описі різних видів текстів та моделюванні породження мовлення французьких постструктуралістів, у соціології мови Ервіна Гоффмана, у аналітичній філософії, у когнітивній психології, психолінгвістиці.

Вперше термін «аналіз дискурсу» ввів американський лінгвіст Зелліг Харріс. Цей термін він використовував як метод аналізу зв'язного мовлення, використовуючи дистрибутивний метод. Пізніше цей термін почали асоціювати з німецьким терміном «Textlinguistik», а також із терміном «linguistica del texto» за Е. Косеріу [8], тобто терміни «текст» та «дискурс» ототожнювались. Розмежування цих термінів починається з кінця 70-х – початку 80-х років ХХ століття [19, с. 670]. Текст прирівнювався до формальної конструкції, а дискурс виступав актуалізацією цієї конструкції у зв'язку з екстралінгвістичними факторами дискурсу [5]. Дискурс у цей час аналізували за допомогою лише експериментальних та описових методів.

Сара Міллз [29, с. 1] зазначає, що термін «дискурс» має набагато більше трактувань, ніж усі інші терміни літературознавства та теорії культури. У французькій лінгвістиці термін «дискурс» мав значення «мовлення, текст». Еміль Бенвеніст одним з перших запропонував уточнення цього поняття, а саме, визначив дискурс як мовлення, що належить мовцю. Відомий дослідник дискурсу Т. ван Дейк [26] зазначає, що термін «дискурс» може вживатись у таких значеннях:

- дискурс у широкому розумінні може бути письмовим, мовленнєвим, а також мати вербальну та невербальну складову;
- дискурс у вузькому значенні дослідник визначає як письмовий чи мовленнєвий вербальний продукт комунікативної дії;
- дискурс як конкретна розмова завжди пов'язаний з конкретними умовами та контекстом;
- дискурс як тип розмови пов'язаний з типами вербальної продукції, а не з конкретними комунікативними діями;
- дискурс як жанр, а саме, науковий дискурс, політичний дискурс, і т. д. ;
- дискурс як узагальнене уявлення про певний історичний період, культуру, спільноту.

На сучасному етапі лінгвістичних досліджень даного феномену науковцями пропонуються різні підходи до тлумачення поняття «дискурс». Усе залежить від точки відліку того чи іншого дослідника. Розглянемо деякі визначення цього загальноживаного та неоднозначного поняття.

Дебора Шифрін [30: 20–43] пропонує три підходи до визначення поняття «дискурс». Перший підхід оснований на позиціях формально та структурно орієнтованої лінгвістики. Опираючись на цей підхід дискурс

можна визначити як мову, яка є вища за рівнем від речення та словосполучення: «language above the sentence» [30, с. 30]. Прихильниками такого визначення є Борботько [2; 3], Т. А. Дейк та В. Кінч [4], В. О. Кох [9], М. Л. Макаров [12], О. І. Москальська [14], Т. М. Николаєва [15], Б. Палек [16, с. 244], А. Стенстром [31] та М. Стабс [32, с. 1]. В. А. Звєгінцев [6, с. 170] в межах зазначеного підходу робить акцент на смислового зв'язку, стверджуючи, що дискурс – це «два або декілька речень, які пов'язані за змістом». Схоже визначення знаходимо і у Девіда Кристала [22, с. 106], який вважає, що дискурс – це «відрізок мовлення, що за розміром більший за речення». Дослідник також вважає, що дискурс має дотеоретичний статус у лінгвістиці і містить набір поведінкових особливостей.

Т. М. Николаєва [15, с. 467] зазначає, що «дискурс – це багатозначний термін лінгвістики тексту, який багатьма авторами вживається майже у омонімічних значеннях». Це поняття прирівнюється до зв'язного тексту, усно-розмовної форми тексту, діалогу, групи висловлювань, які пов'язані між собою за змістом, мовленнєвої поведінки (усної чи письмової) як даності «Т. А. Дейк та В. Кінч [4, с. 154] пізніше зазначили, що дискурс є «не просто даністю тексту, а системно мовними структурами цілого тексту». Основою такого підходу є побудова ієрархії складових та відношень між ними, що утворюють єдине ціле. Саме тому можна стверджувати, що цей підхід об'єднує структурно-синтаксичне та комунікативне трактування дискурсу за В. І. Карасиком [7]. Згідно першого трактування дискурс прирівнюється до фрагменту тексту або розгорнутого змісту тексту у свідомості адресата. Це може бути і понадфразова єдність, і абзац, і група реплік у діалозі. За комунікативного підходу дискурс сприймають як вербальне спілкування, діалог, діалогічне висловлення, мовлення з позиції мовця. Недоліком зазначеного підходу є надзвичайно високий рівень абстракції.

Друга концепція у розумінні дискурсу має функціональне підґрунтя, де дискурс розуміють як вживання мови: «the analysis of discourse is, necessarily, the analysis of language in use» [21, с. 1; 27; 28; 30, с. 31; 33], де функції дискурсу безпосередньо пов'язані із функціями мови. Цей підхід близький до ідей Празького лінгвістичного гуртка, представники якого вважали, що «до лінгвістичного аналізу слід підходити з функціональної точки зору» [20]. З цього випливає, що мова – це система засобів вираження, яка служить для виконання певної мети. Слід відзначити, що в основі другого підходу лежить умовний рух, ідея розвитку, розгортання від фрагменту тексту до мовленнєвої діяльності.

Третя трактовка дискурсу Дебори Шифрін заснована на взаємодії форми та функції, де дискурс прирівнюється до висловлення («discourse as utterance» [12]) і є сукупністю функціонально організованих, а не лише формальних одиниць вживання мови.

Зазначені підходи доповнимо іншими трактуваннями, задля того, щоб отримати повну картину поняття дискурсу. У працях Т. А. ван Дейка можна прослідкувати когнітивне розуміння дискурсу [5; 23; 24; 25], де дискурс постає як взаємодія між мовою та дійсністю, що є запорукою розуміння світу. Характерними рисами такого дискурсу є цілі та інтереси, а важливою є не просто ситуація, а уявлення про неї або інтерпретація учасниками ситуації. О. С. Кубрякова [11] теж трактує дискурс як когнітивний процес, який пов'язаний із творенням мовленнєвої поведінки.

Ще одним підходом до аналізу дискурсу є структурно-стилістичний підхід [7, с. 26], де дискурс розуміється як нетекстова організація розмовної мови, що характеризується нечітким поділом на частини, пануванням асоціативних зв'язків, спонтанністю та високою контекстністю.

У нашій роботі ми притримуємося визначення дискурсу Н. Д. Арутюнової [1, с. 137], за якою «дискурс – це зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами; це текст, що узятий у подієвому аспекті; це мовлення, яке розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей та механізмах їх свідомості (когнітивних процесах)». Дискурс – це мовлення, що «занурене у життя» [1, с. 137], де сам дискурс влітається у міжособистісне спілкування. У такому трактуванні дискурс постає як розширене розуміння тексту, як текст, що занурений у конкретну комунікативну ситуацію зі знаннями про учасників спілкування та умови ситуації. Такий підхід ми можемо трактувати як соціально-прагматичний за В. І. Карасиком [7], за якого під дискурсом розуміють «соціально або ідеологічно обмежений тип висловлювань» [18, с. 26–27]. Завданням прагмалінгвістики за такого трактування є вивчення використання мови в дискурсі, зосередження уваги на особистості та особистісних факторах використання мови і відображення цих факторів у дискурсі. Отже, з цього визначення випливає, що основними характеристиками дискурсу є зв'язність тексту, подієвий аспект, обумовленість екстралінгвістичними факторами та цілеспрямованість соціальної дії. До того ж, термін «дискурс» на відміну від терміну «текст» не слід застосовувати до давніх текстів, де зв'язок із життям не відновлюється безпосередньо.

Також ми поділяємо точку зору В. В. Красних [10, с. 190], яка дискурс трактує як «вербалізовану мовленнєво-мисленнєву діяльність, що включає лінгвістичні та екстралінгвістичні компоненти», а текст як «елементарну одиницю дискурсу», тобто у підході дослідниці дискурс визначається через текст або текст через дискурс.

У нашому дослідженні ми погоджуємося із М. Л. Макаровим, що дискурс має інтерактивну природу, містить у собі взаємодію, діалог [13]. Дискурс це певне соціолінгвістичне утворення [17], яке продукується завдяки адресату та адресанту у конкретних комунікативних, прагматичних і соціальних умовах, ситуаціях.

Підводячи підсумок, можна стверджувати, що незважаючи на велику кількість визначень поняття «дискурс», воно залишається розмитим та неоднозначним. Виходячи з цього можемо віднести зазначене поняття до лінгвістичних універсалій, адже щодня коло його трактувань розширюється. Перспективою подальших розвідок у даному напрямку є дослідження відношень дискурсу з основними лінгвістичними поняттями «текст» та «мовлення».

Література:

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцева. – М : Сов. энцикл., 1990. – С. 136–137.
2. Борботько В. Г. Общая теория дискурса (принципы формирования и смыслопорождения) : автореферат дис. д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / В. Г. Борботько. – Краснодар : Изд-во КубГУ, 1998. – 48 с.
3. Борботько В. Г. Принципы формирования дискурса : Учебное пособие по спецкурсу для студентов лингвистических факультетов / В. Г. Борботько. – Сочи : Изд-во Сочинского гос. ун-та туризма и курортного дела, 1999. – 92 с.
4. Дейк Т. А. ван Стратегии понимания связного текста / Т. А. ван Дейк, В. Кинч // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М. : Прогресс, 1988. – Вып. № 23. – С. 153–211.
5. Дейк Т. А. ван Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. – М., 1989. – 312 с.
6. Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи / В. А. Звегинцев. – М., 1976. – 309 с.
7. Карасик В. И. Структура институционального дискурса / В. И. Карасик // Проблемы речевой коммуникации : Межвуз. сб. науч. тр. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 2000. – С. 25–33.
8. Косериу Е. Современное положение в лингвистике / Е. Косериу // Известия АН СССР. Серия литературы и языка, – 1977. – № 6. – С. 45–47.
9. Кох В. А. Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа / В. А. Кох // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистика текста. – М. : Прогресс, 1978. – Вып. № 8. – С. 149–171.
10. Красных В. В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность / В. В. Красных. – М. : Изд-во Диалог, МГУ, 1998. – 352 с.
11. Кубрякова Е. С. Виды пространства и дискурса / Е. С. Кубрякова, О. В. Александрова // Категоризация мира : пространство и время. Материалы научн. конф. – М. : Изд-во Моск. ун-та., 1997. – С. 15–26.
12. Макаров М. Л. Интерпретативный анализ дискурса в малой группе / М. Л. Макаров. – Тверь : Изд-во Твер. гос. ун-та, 1998. – 200 с.
13. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. – М. : Гнозис, 2003. – 280 с.
14. Москальская О. И. Грамматика текста : Учеб. Пособие / О. И. Москальская – М. : Высш. шк., 1981. – 183 с.
15. Николаева Т. М. Краткий словарь терминов лингвистики текста / Т. М. Николаева // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистика текста. – М. : Прогресс, 1978. – Вып. № 8. – С. 467–472.
16. Палек Б. Кросс-референция : к вопросу о гиперсинтаксисе / Б. Палек // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс. – 1978. – Вып. № 18. – С. 243–258.
17. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації / Г. Г. Почепцов. – К. : Спілка рекламистів України, Українська асоціація паблік релейшнз, 1996. – 175 с.
18. Серио П. Как читают тексты во Франции / П. Серио // Квадратура смысла : Французская школа анализа дискурса. – М. : ОАО ИГ «Прогресс», 1999. – С. 14–53.
19. Степанов Ю. С. Между системой и текстом – дискурс / Ю. С. Степанов // Язык и метод. К современной философии языка. – М. : Языки русской культуры, 1998. – С. 655–688.
20. Тезисы Пражского Лингвистического Кружка / [В. А. Звегинцев] // История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. – М. : Просвещение, 1965. – Ч. II. – С. 123–140.
21. Brown G., Yule G. Discourse Analysis / G. Brown, G. Yule. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1983. – 288 P.
22. Crystal D. A dictionary of linguistics and phonetics / D. A. Crystal. – Oxford : Blackwell Publishers, 1991. – 389 P.
23. Dijk T. A. van Strategies of Discourse Comprehension / T. A. van Dijk, Walter Kintsch. – New York : Academic Press, 1983. – 389 P.
24. Dijk T. A. van. Discourse and Communication : New Approaches to the Analysis of Mass Media Discourse and Communication / Teun A. van Dijk, Walter de Gruyter. – Berlin, 1985. – 367 P.
25. Dijk T. A. van. communicating racism : ethnic prejudice in thought and talk / T. A. van Dijk. – London : Sage Publ, 1987. – 435 P.
26. Dijk T. A. van. Ideology : A Multidisciplinary Approach / T. A. van Dijk. – London : Sage, 1998. – 147 P.
27. Fasold R. Sociolinguistics of Language : Introduction to Sociolinguistics / R. Fasold. – London : Academic Press, 1991. – 352 P.
28. Halliday M. A. K., Explorations in the Function of Language / M. A. K. Halliday. – London : Edward Arnold, 1973. – 144 P.
29. Mills Sara Discourse / Sara Mills. – Routledge, 1997. – 177 P.
30. Schiffrin D. Approaches to Discourse. Oxford / D. Schiffrin. – Cambridge, Mass. : Basil Blackwell, 1994. – 195 P.
31. Stenstrom A. B. An Introduction to Spoken Interaction / A. B. Stenstrom. – London, New York : Longman, 1994. – 288 P.
32. Stubbs M. Discourse Analysis : The Sociolinguistic Analysis of Natural Language / M. Stubbs. – Oxford : Basil Blackwell, 1983. – 272 P.
33. Widdowson H. G. Linguistics, 3d ed. / Series Editor H. G. Widdowson. – Oxford : Oxford Univ. Press, 1997. – 134 P.